

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΝΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὕψηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβουλος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. — Franz Bæhm ὕψηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg — Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἔκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορακόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὕψηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ
ΨΑΡΡΩΝ 41
1934

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

Α'. Η ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤ. Α. ΤΣΑΤΣΟΥ

Η προκείμενη μελέτη αποτελεί τη συνέχεια μιας άλλης μελέτης μου για τη Γνωσιολογία του Καντ, που δημοσιεύθηκε στον Ε' τόμο του Αρχείου σελ. 10 - 117. Αποβλέπει στον ίδιο σκοπό και έχει τις ίδιες επιστημονικές αξιώσεις: να εισαγάγη τον άρχαιο από διάβασμα του Καντ, που είναι ο ίδιος ή καλύτερη εισαγωγή στην ιδεοκρατία. Δεν προσφέρεται αυτή η μελέτη για να αποκαταστήσει όποιον θέλουν να αποδώσουν φιλοσοφία από τον κόσμο να διαβάσουν τις μεγάλες έρευνες του καντιανού έργου, αλλά αντίθετα για να οδηγηθούν σ' αυτές. Κυρίως όμως θα επιθυμούσα, μερικούς τονλάχιστων από τους αναγνώστες μου, να τους φέρω στην ψυχική ανάγκη να επικοινωνήσουν απ' ευθείας με το ίδιο το καντιανό έργο. Μου άξιζε αυτό να ελπίζει να καταλάβουν τι είναι και τι δεν είναι το «ηθολοσοφείν» και να στερεώσουν τη φιλοσοφική τους συνείδηση.

(*) Καντ είναι έτσι τοποθετημένος μέσα στην ιστορία του ανθρώπου, ώστε όποιος δεν τον δέχεται, βρίσκει στην αδήριτη ανάγκη να τον αντικρούσει περισσότερο ή λιγότερο. Κάθε φιλοσοφική ιδιοψία είναι αναγκασμένη να πάρει κάποια θέση απέναντί του. Οι περισσότερο αντικρούσεις, που έτυχε να διαβάσω, αποδεικνύουν μίαν έλλειψη συστηματικής επικοινωνίας με το καντιανό κείμενο και με το ίδιο και με τις βασικές αρχές της καντιανής φιλοσοφίας. Μόνο ο Fichte και ο Hegel και από τους νεότερους ο Cohen και ο Natorp που ήρθαν τις αδύνατες πλευρές του Καντ. Μόνο δηλαδή εκείνοι, που κατάλαβαν τον Καντ καλύτερα απ' ό,τι ο ίδιος κατάλαβε τον εαυτό του, μπόρεσαν να αντισταθούν σοβαρά στην καθυστέρηση και αντίληψη

λογικότητα τῆς σκέψεώς του. Ἀργότερα ὁ Πλάτων μὲν ἔδειξε κό-
 σμους πρὸς ὃν Kant φαίνεται σὺν τῷ παραγωγισμῷ. Ὅλες αὐτὲς οἱ
 ἀντιθέσεις, πρὸς κίνουσαν τὴν γρητεία τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, δὲν
 ἐμποδίζουν ὅμως τὴν μέγλη κριτικὴ σκέψη τὸ μεγάλο σχολεῖο ὅπου
 διδύσκειται ὁ καθαρὸς λογισμὸς, ἡ πρώτη προῦπόθεση τοῦ «φιλο-
 σοφεῖν», ὅπου γινάσκονται ἡ πρῶτη φιλοσοφικὴ συνείδηση ἀπὸ τὴν ὀλι-
 στικὴ ἢ τὴν ἰδουλιστικὴ μεταφυσικὴ διάνοια, ὅπου δίνεται, ταλμῶ
 τὰ πρὸς τὴν ἀποφασιστικὴ κατενόηση τὴν ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία
 καὶ τὴν ἠθικὴ. Ὅπως ἡ ἔννοια τῆς ἰδέας τοῦ Πλάτωνος, ἡ ἔννοια
 τοῦ ὁρατισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ θεωρητι-
 κῶν καὶ τοῦ πρακτικῶν λόγων τοῦ Kant εἶναι μόνιμα ἀποκτήματα τοῦ
 ἀνθρώπινου πνεύματος. Τὰ ὀνόματα καὶ οἱ διακρίσεις μπορεῖ
 ν' ἀλλάξουν, ἀνακατασκευάζονται, ἔχουν καὶ ἄλλες ἐπιτευχθῆ. (1) πρὸς
 εἶναι τῶν ἀκλόνητος, ὅπου ὅλη ἡ μεταφυσικὴ φιλοσοφία ὡς αἰ-
 νου δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τῆς καρτιανῆς θέσεως.

(1) Kant μὲν ἔδειξε μερικὲς λογικὲς ἀναγκαιότητες, ἀπὸ τῆς
 ὁποῖας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλίνομεν, καὶ γὰρ τὸ εἶναι πρὸς ἀκριβολόγος,
 μὲς ὅπου τῆς μεθόδου τῆς νοήσεως τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ
 κόσμου, πρὸς ἀνακατασκευάζονται μόνον μὲ τὴν ἀπόλυτη ἔννοια τοῦ ἀντι-
 κριτισμοῦ, δηλαδὴ μὲ καὶ, πρὸς εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν φιλοσοφία. Τὰ ἀνα-
 κριτικὰ πορίσματα τοῦ Kant εἶναι ἔξω, πρὸς μὲς ἐνδιαφερόμενον
 λιγότερο. Ἀκριβῶς ὅπως εἰπεῖν εἶναι πρὸς συγκεκριμένα καὶ γὰρ αὐτὸ
 πρὸς ἐκκατασκευάζονται ἀπὸ τὴν μεθόδου καὶ τὴν ἐνοικτικὴ ἀρχή, αἰνὴν ὁποῖα
 αὐτὴ στηρίζεται, ἀνακατασκευάζονται τῶν πορισμάτων κατενόονται οἱ
 ἐπιθέσεις τῶν πρῶτων ἐπιθετικῶν τοῦ Kant, λημονόοντας πρὸς
 ὁ χρόνος μπορεῖ νὰ διατηρήσῃ τὰ εἰδικὰ πορίσματα, ἐντὸς ἢ μὲν
 ὁδοῦ εἶναι λανθασμένη, ὅλο τὸ ἀκατόμημα ἢ ἀγχορυσθῆ. Ὅπως
 ἀντιμάχεται τὴν μεθόδου, ἀρτῆναι νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Kant ὡς ὀλι-
 στικὴ καὶ μὲν τέτοια πολεμικὴ ἀπαιτεῖ πολλὴ ἐργασία. Τὰ πορίσματα
 ἀναλύονται σὲ λεπτομέρειες. Ἐκεῖ λοιπὸν κάθουσαν καὶ γὰρ οἱ
 ἀντικριτικὴ φιλοσοφία.

Οἱ ἔλληνες ἀναγνώστες πρὸς ἀρχὰς ἔχουν διαβίσει ὀλιγόγραμμα
 εἶτε ἔξηγησε εἶτε ἀντικριτικὴ τοῦ Kant, ἐντελῶς ξόπεισε καὶ
 βλαβερὸς γὰρ ὁποῖον θέλει νὰ μάθῃ τὴν ἀλήθεια. Οἱ εἰσαγωγικὲς

E.I. της Κ.Τ.Π.
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

μελέτες τοῦ Καντ, ποὺ δημοσιεύει τὰ « Ἀρχεῖα », γραμμένες σχετικὰ μὲ πιδό φροντίδα καὶ ὁπτιμονή, θέλω νὰ ἐλπίζω πὺς θὰ περιόσχον, καὶ ὅσοις ἔχον καλὴ θέληση, τὰ ἐργάδια ποὺ χρονίζονται γιὰ νὰ ἐλέγχεται ἢ προχειρολογεῖται εἶτε εἶναι ἔπαινος εἶτε εἶναι ὑπόμνημα.

Πρόκειται νὰ μὴ ἀκόμα ἴσῃ ὅση τῶν ὁ ἀναγνωστῆς τοῦ « Ἀρχεῖου », ὅτι σκόπιμα δὲν εἶμαι ἀνηθὺς πιστός, οὔτε στή σκεπτικῶν τῶν σκέψεων τοῦ Καντ, οὔτε καὶ στίς ἀρχαῖς πολὺπλοκαῖς διατριβήσιν τούτ. Δὲν δίνω περίληψη τοῦ Καντ, ἀλλὰ μὰ ἐξήγησιν τῆς ἠθικῆς τῶν φιλοσοφῶν. Οἱ περιλήψεις, σὺν προκείμενῳ ἄσκατος, εἶναι καὶ ἀπρόσωπο καὶ γι' αὐτὸ πνευματικὰ νεκρῶν.

Μὰ ἀκριβοῦς, γιατί ἔχει κίσιως προσωπικότητα χαρακτηρὴ ἢ τελεντάει αὐτὴ μελέτη, καὶ δὲν μετανοῶν νῦν ἀλλοιῶς ἢ ὅσῳ δὲν ἀφορᾷ τὸ λογικὸ, ἀλλὰ τὸ ἠθικὸ, τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικότητος, μπορεῖ νὰ ὁμολογήσῃ, χωρὶς ἢ δῆλωσῇ μὴ αὐτὴ νὰ ἀντικειμενικῶς ἀντισηθισμένη τῶν ἀπολογημένων ἐθιμοτυπιῶν, πὺς ἀντιστοιχοῦμαι βαιθέτερα τίς ἀτέλειαι καὶ τίς ἀδυναμίαι τῆς προσπάθειαις μου. Ἐλπίζω ὅμως πὺς ἡ ἐπίκρισις καὶ ἡ ἀνζήτησις, ποὺ μοῦ ἔχει ὑποσχεθῆ ὁ πιδό ἔγκριτος ὁπτιδὸς τοῦ ἱστορικῶ ἐπιστημῶν, θὰ μὴ βραβυθῶσιν αὐτὰ νὰ ἀποκλιθεῖσιν τίς ἐλλείψεις καὶ τὰ ἀποκλιθεῖσιν τὸ ἀποχρηστικὸν μου.)

1. Ὁ θεωρητικὸς καὶ ὁ πρακτικὸς λόγος. Στὴν Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν λόγου ὁ Καντ γυροῦν νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης. Ἄν οἱ ἐπιστήμης αὐτῆς εἶχαν ἀποκλειστικὴ πηγὴ τὴν αἴσθησις, τότε δὲν θὰ

1) Ὁ κ. Α. Γληνὸς μίσις « Νέαις Παιδαγωγίαις », ἀνζητήσις μὰ μὴ ἴσως 1933, φύλλο 7, σελ. 21-1) γράφει: « Σὶ ὅση λέει γιὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀλήθειαις, δὲν ἀπαιτῶ τίσιαι, γιατί εἶμαι ἐπαγορευόμενος νὰ εἶμαι ἀντικειμενικός, θὰ τὰ ἐκκαθαρίσῃ, πιστεύω, ὅτιαν θὰ μὴ μὴ αὐτὴν αἴσθησις τῆς ἀνζήτησις ». φανταζόμενα πὺς τὸ ἀποκλιθεῖσιν ἡθῶν μου γιὰ τὴν φιλοσοφίαν τῶν Καντ ἐκρίμαζε καὶ ὅσῳ τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνζήτησις αὐτῆς. Φαίνεται ὅμως πὺς θὰ κριτικῶσιν ὁ κ. Γληνὸς τὴν προσπάθειαν, μὴ τυχὸν πραγματικῶν καὶ τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίαι τοῦ Καντ, ὅσῳ τῆς βλέπω καὶ τῆς ἐκκαθαρίσῃ, ἀπὸ τῶν θὰ εἶχε ἢ ἀνζήτησις ἀκόμα πλατύτερη βίσις. Καὶ ἴσως ποὺ ἡ προσπάθειαις τῶν ἐπιστημῶν. Νὰ δοῦναι ἢ θὰ ἀπαληθῆσιν καὶ ἡ δικὴ μου προσπάθειαις, μὰ ἀνζήτησις αὐτῶν ἐπιστημῶν καὶ γι' αὐτὸ γίνηται, ὡς ἐλπίζω, καὶ γιὰ τὴν ἀπὸ μὴ.

μποροῦσαν οἱ κρίσεις, ποὺ τὶς ἀποτελοῦν, νὰ εἶναι ἀναγκαῖες γιὰ κάθε ἕναν ποὺ θέλει ὀρθῶς νὰ σκεφθῆ. Κανενὸς ἢ αἴσθησις δὲν εἶναι ἀπολύτως ὅμοια μὲ τὴν αἴσθησις τοῦ ἄλλου. Εἶναι διαφορετικὴ, σχετικὴ σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἔχει ὑποκειμενικὸ χαρακτῆρα καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ κρίσεις μὲ κῦρος ἀντικειμενικό, ποὺ θὰ ἔπρεπε ὅμοια νὰ συνδέονται σὲ κάθε συνείδηση ποὺ θέλει νὰ σκεφθῆ ἐπιστημονικά. Καὶ ὅμως αὐτὲς οἱ ἐπιστῆμες περιέχουν κρίσεις μὲ γενικὴ ἔκταση, ποὺ ἀναγκαστικὰ ἰσχύουν γιὰ ὅλους καὶ γι' αὐτὸ λέμε πὸς ἔχουν κῦρος ἀντικειμενικό. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει διότι οἱ ἐπιστημονικὲς αὐτὲς κρίσεις εἶναι συνδέσεις παραστάσεων ποὺ δὲν συντελοῦνται σύμφωνα μὲ τίποτε αἰσθητὰ δεδομένα, δηλαδὴ μὲ δεδομένα ὑποκειμενικά καὶ σχετικὰ, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ἀρχές, ποὺ δὲν μᾶς δίνονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, γιατί εἶναι προϋποθέσεις τῆς συλλήψεως κάθε αἰσθητοῦ, ποὺ μᾶς εἶναι δοσμένες a priori, οἱ ἀναγκαῖες μέθοδοι τῆς ἐπιστήμης γιὰ τὴν γνώση τοῦ αἰσθητοῦ.

Κάθε φορά ὅπου κατὰ τὶς ἀρχές αὐτὲς συνδέονται οἱ παραστάσεις στὴν κρίση, ἔχομε κρίσεις καὶ γνώσεις ἀντικειμενικές. Οἱ ἀρχές αὐτὲς, ποὺ τὶς ὀνομάζει ὁ Kant κατηγορίες, δὲν εἶναι ἀσύνδετες καὶ ἀσυσχέτιστες ἀναμεταξύ των. Ἐάν συνέβαινε αὐτό, τότε ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση δὲν θὰ ἦταν ἐνιαία, δὲν θὰ ἦταν δηλαδὴ γνώση, γιατί μόνο ἡ ἐνότητα, τὸ σύστημα τῶν νόμων κάνουν τὴν ἐπιστήμη ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης. Οἱ κατηγορίες εἶναι σύστημα ἀρχῶν ποὺ μποροῦν νὰ συνδέσουν σὲ μίαν ἐνότητα ὅλο τὸν φυσικὸ κόσμο. Αὐτὴ ἡ συστηματικὴ ἐνότητα τῶν κατηγοριῶν λέγεται διάνοια. Ἡ διάνοια εἶναι λοιπὸν ἡ μέθοδος, μὲ τὴν ὁποία συλλαμβάνει ὁ νοῦς, ὁ λόγος, ἀντικειμενικά τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Ἀλλὰ ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ἄπειρος, ὅπως ἄπειρος εἶναι ὁ χρόνος καὶ ὁ εἶρμος τῆς αἰτιότητος. Ἡ ἐπιστήμη, ἡ διάνοια, βαδίζοντας ἀπὸ ἐννοια σὲ ἐννοια καὶ ἀπὸ παράσταση σὲ παράσταση δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ἄπειρον ὅλο. Ἐν τούτοις αὐτὸ τὸ ἄπειρον εἶναι προϋπόθεσις τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰτιότητος. Αὐτὸ τὸ ἄπειρον εἶναι πρὸς νὰ γνωσθῆ. Καὶ ἡ διάνοια ἐργάζεται μὲ τὴν προϋπόθεσις αὐτὴ τοῦ ἀπείρου καὶ τὴν ἀκολουθοῦσα προϋπόθεσις τῆς διαρκοῦς ἐπεκτάσεως τῆς γνώσεως πρὸς αὐτὸ τὸ ἄπειρον. Ἐργάζεται μὲ ἀρχές ποὺ τείνουν στὴ συλ-

ληψη τοῦ ὅλου, τῆς ἐνότητος, καὶ αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴ σύλληψη τοῦ εἶδους ὡς εἰς τὴν τελευταία εἰδοποιὰ διαφορά, τοῦ γένους ὡς τὸ γενικότατο γένος, καὶ τῆς συνιέρειας ὅλων αὐτῶν, τῶν εἰδικώτατων καὶ γενικότατων στοιχείων. Αὐτὲς οἱ ἀρχές εἶναι αἰτήματα τοῦ ὀπίσθου στὴ φύση τῆς γνώσεως· εἶναι ἀρχές τοῦ ἀναγκαστικῶς διέπουν καὶ κατευθύνουν τὴν ἐξέλιξη τῆς διάνοιας. Αὐτὲς οἱ ἀρχές, τοῦ τίς ὀνομάσαμε ἰδέες, ὅμως δὲν ἐκκινῶν στὴ ἀρχαία τῆς διάνοιας, ἀφοῦ εἶναι οἱ θεμελιώτικες τῆς ἀρχές, ἀλλὰ εἰς τὴν εὐρύτερη ἀρχαία τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου, εἰς τὴν πρώτη ἀρχή τοῦ συνειδήτου, καὶ δὲν εἶναι συγκεκριμένη ὅπως ἡ διάνοια τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ ἡ ἀρχή εἰς τὴν ὁποία ἀναφέρεται καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ συνειδήτου, ὅχι μόνον ἡ ἐπιστημονική, καὶ γενικότερα ἡ θεωρητική, ἀλλὰ καὶ ἡ πρακτική καὶ ἡ αἰσθητική καὶ ἡ ἐρωτική καὶ ἡ θαυμαστική, μὲ μιὰ λέξη, καὶ ἡ συγκεκριμένη μορφή πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ διάνοια, δηλ. ἡ ἐπιστημονική σκέψη, ὅπως παρουσιάζεται εἰς φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι αὐστηρότερη καὶ ἰεραρχικότερη τῶν ἐπιστημῶν, εἶναι μία μορφή τοῦ λόγου, ἡ μορφή τοῦ καίοντι ὅταν σιγῶνται στὴ θεωρητικὴ σύλληψη τῶν φαινομένων. Ἡ διάνοια εἶναι μία μέθοδος τοῦ λόγου. Ὁ λόγος εἶναι ἡ τελευταία ἔννοια ὅπου ἀναγκαστικῶς καταλήγει ἡ ἔρευνα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Ὁ λόγος εἶναι ὁ λόγος τῆς γνώσεως, ὁ λόγος τῆς διάνοιας. Ὁ λόγος ὅμως πᾶσι γι' αὐτὸ καὶ πάντα ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα τῆς διάνοιας, τὰ φαινόμενα συλλαμβάνει εἰς ἀπόλυτες ἔννοιες, εἰς ἰδέες καὶ δὲν ἔχουν φαινομενικὴν ὕπαρξη, ὕπαρξη γιὰ τὴν διάνοια, συλλαμβάνονται ὅμως λογικῶς καὶ ἔχουν νοητὴν ὕπαρξη, καὶ, ἂν θέλωμε ἀκριφέστερα, ἰσχύ γιὰ τὸ λόγο. Καὶ οἱ ἰδέες, ὡς τὰ ἴσχυα αἰτήματα τοῦ λόγου, εἶναι οἱ θεμελιώτικες βῆματα, ὅχι μόνον τῆς διάνοιας δηλ. τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικῆς παιδείας.

Ἡ διάνοια, ὅσο καὶ ἂν προσεκτιθῆ, δὲν μπορεῖ νὰ ὁρίσῃ τί πρέπει νὰ γίνῃ, τὸ δέον· δὲν μπορεῖ νὰ διατυπώσῃ πᾶσι ἀξιώσεις φαινομένων, ποτὲ ἀξιώσεις καὶ ἀποβάντων τῆς ἐμπειρίας, α. γ. γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς φύσεως, καὶ τὴν ἀπόλυτη διαφοροποίηση τῶν. Καὶ ὅμως αὐτὲς οἱ ἀξιώσεις ἰσχύον· εἶναι ἀναγκαστικῶς

1) Κωνστ. Κρ. δ. τ. Α, Dial. I, I σελ. 216.

σκοποὶ καὶ ὡς τοιοῦτοι ἀναγκαῖοι ὅροι τῆς διάνοιας. Ὁ λόγος διατυπώνει ὅμως δέοντα καὶ γιὰ τὴ θεωρία καὶ γιὰ τὴν πράξη, διατυπώνει σκοποὺς καὶ συνθέτει σκοπούς. Ἐξω ἀπὸ τὴ διάνοια ὁ λόγος ἔχει ἄλλη δική του μέθοδο, ἄλλες θεωρητικὲς δυνατότητες. Γνώση, ὑπὸ τὴν μορφή τῆς φυσικομαθηματικῆς ἐπιστήμης, δὲν μᾶς δίνει ὁ λόγος· δὲν προσθέτει τίποτε στὸ «τί ἐστὶ» (τί ἐστὶ γιὰ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴ διάνοια), ἀλλὰ ὁρίζει τὸ «τί δέον γενέσθαι», τί εἶναι ἄξιο, τί ἐπομένως ἰσχύει, τί ἐπιόχρει κατὰ λόγον, ἔχει ἀπλῶς νοητὴν ὑπαρξὴ ἢ ἀλλοίως, ἰσχύ. Λέν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβωμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐνότητα συνειδήσεως, ἀνώτερη καὶ γενικώτερη, ποὺ περιλαμβάνει ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο τοῦ συνειδότης, ὁ λόγος, καὶ ὅτι διαφέρει ἀπὸ τὴ διάνοια, ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενο μονάχα τὴ μηχανικὴ καὶ μαθηματικὴ σύλληψη τοῦ αἰσθητοῦ. Γιὰ τὴν βαθύτερη ὅμως κατανόηση τῆς οὐσίας αὐτῆς τῆς τελικῆς ἐννοίας τοῦ λόγου ἢ τοῦ νοῦ ἢ τοῦ πνεύματος. — Ὅλες αὐτὲς οἱ λέξεις ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα γιὰ μᾶς ἐδῶ—χρειάζεται ἢ γνώση μιᾶς ἄλλης πνευματικῆς λειτουργίας, τῆς διαλεκτικῆς.¹⁾

Ἀλλὰ πρωτίστως χρειάζεται ἡ σύλληψη τοῦ λόγου, ἐκεῖ ποὺ ἄμεσα καὶ ὄχι διὰ μέσου τῆς διάνοιας ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ ζωὴ, στὴν πράξη. Ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία μᾶς εἰσάγει στὸν κόσμον τοῦ λόγου καὶ τοῦ νοῦ. Ὅπως ἡ Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου γυρεύει νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἔτσι καὶ ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ζητάει νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἠθικῆς πράξεως. Ἡ κριτικὴ τῆς θεωρίας ρωτᾷ· πῶς εἶναι δυνατὴ γνώση μὲ ἀντικειμενικὸ κῦρος; Ἡ κριτικὴ τῆς πράξεως ρωτᾷ· πῶς εἶναι δυνατὴ πράξη μὲ ἀντικειμενικὸ κῦρος;

2. Τὰ βασικὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.

Οἱ κατηγορίαι εἶναι κριτήρια, ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ξεχωρίσωμε τὸ ἐπιστημονικὰ ὀρθὸ ἀπὸ τὸ μὴ ὀρθό, ποὺ μᾶς παρέχουν τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους μιὰ γνώση μπορεῖ νὰ γίνῃ ὀρθή, ἀντικειμενική. Μόνο διότι ὑπάρχουν οἱ κατηγορίαι, εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση μὲ ἀντικειμενικὸ κῦρος. Γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν δυνατὴ ἡ πράξη μὲ ἀντικειμενικὸ

1) Σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια ὁ Kant δὲν ἔφθασε.

ἠθικό κῆρος, πρέπει καί στο πεδίο τῆς πράξεως νά μῆσουμε μιάν ἀρχή ποῦ νά μᾶς παρέχη τήν προϋπόθεση, ὅπο τήν ὅποια μιὰ πράξη μπορεῖ νά εἶναι ἀντικειμενικά ὀρθή, ἢ μέ ἄλλη λέξη, ἠθική. Πρῶτο λοιπόν προαιπαιτούμενο, γιά νά εἶναι δυνατή ἡ ἠθική πράξη, εἶναι ἡ ὑπαρξη ἑνός κριτηρίου ἐπί τῆ φύσει τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιχειρήσιμη τῶ ἠθικό ἀπό τῶ ἀνθρώπου, μίς ἀντικειμενική ἠθική ἀρχή, ἑνός ἠθικοῦ νόμου, ποῦ νά ὀρίξη πῶς πρέπει νά πράττομε γιά νά πράττομε ἠθικά. Ἀλλά δέν ἀρκεῖ αὐτό. Πρέπει νά μπορῆ ἡ πράξη νά συμμορφωθῆ πρὸς τήν ἀρχήν αὐτή. Δέν ἀρκεῖ ὁ ἠθικός νόμος, πρέπει στήν ἐπιταγή τοῦ νόμου νά μπορῆ νά συμμορφωθῆ ἡ πράξη. Ἄν ἡ πράξη καί ἐδῶ μεταχειρισθῶμε τήν λέξη αὐτή μέ τήν ἐντελῶς ἀκαδημαστική ἔννοια ποῦ ἔχει στήν ἀκαδημαστική ἀγωγή ἢ τῶν προαιπαιτούμενη ἀπόλυτα ἀπό παιχίλια αἴτια, ἄσχετα ἀπό τόν ἠθικό νόμο, τότε δέν θά μποροῦσι ἡ πράξη νά συμμορφωθῆ πρὸς τόν ἠθικό νόμο, δέν θά ἦταν δυνατή ἠθική πράξη. Τό δεύτερο λοιπόν προαιπαιτούμενο τῆς ἠθικῆς πράξεως εἶναι ἡ δυνατότητα νά προαιπαιτούται στόν ἠθικό νόμο. Αὐτή ὅμως ἡ δυνατότητα εἶναι ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Τό πρῶτο πρόβλημα τό ἐρευνᾷ ὁ Καντ στήν Μεταφυσική τῶν ἠθῶν, τό δεύτερο διατυπώνεται πρῶτα στή Λογική τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου,¹⁾ ἀναπτύσσεται στήν Κριτική τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ἀλλά ἡ τελική τῶν διατυπώσεων συμπληρώνονται στήν Κριτική τῆς δυνάμεως τῆς κοίτης.

Α'

3. Πράξη καί βούληση. Ἐκεῖνο ποῦ ὁ ἠθικός νόμος ἔχει νά καθίσει εἶναι ἡ ἀνθρώπινη πράξη.

Ἡ πράξη εἶναι μιὰ ἐνέργεια, στήν ἐκδηλωτική ἐκείνη ἔννοια, ποῦ περιλαμβάνει κάθε φυσική ἢ καί ψυχική μεταβολή μιὰ ἐνέργεια ὅπως ὁρισμένου εἴδους. Ὅλες αἱ ἐνέργειες εἶναι προαιπαιτούμενες ἀπό μιὰ αἰτία. Τῆς πράξεως αἰτία εἶναι ἡ ποιότητα τοῦ σκοποῦ τῆς. Προϋπόθεση τῆς πράξεως εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ σκοποῦ τῆς ἢ πράξη

1) Kant, Kr. d. r. V., σελ. 362-377. (Οἱ συζητήσεις στόν Καντ γίνονται στήν ἐκδοχή τῆς Ἀκαδημαστικῆς τοῦ Γερμάνου).

εἶναι συνειδητὴ ἐνέργεια, ποὺ κατευθύνεται σ' ἓνα σκοπό. Ἔτσι ὅλη ἡ πράξις προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ σκοπό. Ὁ σκοπὸς ὁρίζει τὴν κατεύθυνση, προσδιορίζει τὸ νόημα τῆς πράξεως. Ἡ θέσις σκοποῦ εἶναι λοιπὸν προαπαιτούμενο τῆς πράξεως ἀπαραίτητο. Ἀλλὰ θέσις σκοποῦ εἶναι ἡ λειτουργία τῆς βουλήσεως. Πράξις ὑπάρχει ὅπου ὅρος τῆς ἐνέργειας εἶναι ἡ θέσις σκοποῦ, δηλ. ἡ βούλησις. Πράξις εἶναι τὸ προϊόν τῆς βουλήσεως, ἡ πραγμάτωσις τῆς βουλήσεως.

Ἀπὸ αὐτὰ ἀκολουθεῖ ὅτι ἡ πράξις εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο ἐπακόλουθο τῆς βουλήσεως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς πράξεως εἶναι στὴν οὐσία τοῦ προβλήματος βουλήσεως. Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἠθικὴ βούλησις, αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς, ποὺ ἀναλύεται στὰ δύο εἰδικώτερα προβλήματα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως.

4. Ἡ ἠθικὴ πράξις ὡς ἠθικὸς σκοπός. Ὁ ἠθικὸς νόμος θὰ πρέπει νὰ ὁρίξη τί εἶναι ἠθικὸ καὶ κατ' ἀντιδιαστολήν τί ἀνήθικο, θὰ εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν ἀνήθικη βούλησις. Ἀλλὰ ἡ βούλησις εἶναι θέσις σκοποῦ. Ὁ ἠθικὸς νόμος θὰ εἶναι κριτήριον σκοποῦ, θὰ ὁρίζει τοὺς ὅρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας σκοπὸς εἶναι ἠθικός.

Γιὰ νὰ κρίνωμε τὸν σκοπὸ δηλ. τὸ νόημα τῆς πράξεως, δὲν μποροῦν νὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ ὅ,τι φαίνεται ἀπ' αὐτήν, ἰδίως στὰ πραγματικά της ἀποτελέσματα. Μπορεῖ τὰ ἀποτελέσματα νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ ὅ,τι θεωροῦμε ἠθικὰ σιωστό, σύμφωνα μὲ τὸ ἠθικὸ κριτήριον, ποὺ ὡς τώρα δὲν ὁρίσαμε, ἀλλά, ποὺ ὅπως καὶ νῦναι, εἶναι ἀναγκαῖο, καὶ ἐν τούτοις ἡ πράξις, ὁ σκοπὸς της, νὰ μὴν εἶναι ἠθικός, νὰ μὴν εἶναι σύμφωνα μὲ τὸ ἠθικὸ κριτήριον. Ὁ ἔμπορος δὲν αἰσχροκερδεῖ εἰς βάρος τοῦ πελάτου του· ἀλλὰ γιὰ ποῖο λόγο; ἂν τὸ κέρνη ἐπειδὴ τὸ συμφέρον του, ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης προσφορᾶς, τοῦ τὸ ἐπιβάλλει, τότε βέβαια δὲν εἶναι ἀξιέπαινος ὁ σκοπὸς του εἶναι τὸ συμφέρον καὶ ἡ βούλησίς του δὲν εἶναι ἠθικὴ. Ἄν τοῦναντίον δὲν αἰσχροκερδεῖ, διότι θέλει νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὶς ἠθικὰς ἀρχάς, τότε, γιὰ τὴν ἴδια ἔξωθεν αὐτὴ πράξις εἶναι ἀξιέπαινος. Σκοπὸς της δὲν εἶναι τὸ συμφέρον, ἀλλὰ ἡ συμμόρφωσις πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον, ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος.) Ὑπάρχουν συμπονετικὲς ψυχές, ποὺ χωρὶς συμφέρον

1) Kant Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Abschn. I, 2d. Ἀγγλ. σελ. 397.

και χωρίς έγωισμό πρότερον τὸ ἠθικόν, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐξαιρέ-
ση γὰ σκοπεῖν γύρω τους εὐτυχία. Εἶναι ἠθικὸς; "Ὅσο ἐγγενικὸ
καὶ ἂν εἶναι τὸ κίνητρο, ποῦ τις κινεῖ, δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἠθικόν.
Μιὰ τυχαία κλίση πρὸς τὴν εὐπραξία, γαίτι ποῦ ἔχουν, ἀλλὰ ποῦ μπο-
ροῦσαν γὰ μὴν ἔχουν, ποῦ μπορεῖ τυχαία καὶ γὰ τὸ ζῆσσαν, τοὺς
σπρώχνει πρὸς μιὰ πράξη σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἄν κένον
τὸ ἠθικὸ ἀπὸ ἠθικότητος, γαίτι σκοπὸς των δὲν εἶναι τὸ ἠθικόν σκο-
πὸς των εἶναι ἡ ἱκανοποίηση μιᾶς ἐγγενικῶς κλίσεως, ἡ πλήρωση
μιᾶς ἐκλειπτισμένης ἡδονῆς καὶ αὐτὸ τοῦ σκοποῦ μοναχὸ μέσον εἶναι
ἡ ἠθικὴ πράξη.)

Ἄν ἄρχει λοιπὸν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἐπιδιώξου γὰ εἶναι σύμ-
φωνο μὲ τὸ ἠθικὸ κριτήριον; πρέπει γὰ εἶναι ἠθικὸ θέλημένο, πρέπει
γὰ θέλω τὸ ἠθικὸ ἀπὸ ἠθικότητος. Εἶναι οὕτως ἠθικὸ θέλημένο τὸ
ἀποτέλεσμα, ὅταν ἡ θέλησή μου στρέφεται πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον ὅταν
εἶναι θέλημένο κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμον, ὅταν σκοπὸς εἶναι ὁ ἠθικὸς νό-
μος.") Πρέπει ἡ συμμόρφωση πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον γὰ μὴν προσέχεται
ἀπὸ ἐξωτερικὰ αἴτια, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀναγνωστικὴ καὶ τὴν κα-
τάραση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. "Ὅ,τι ἐκτελοῦ, πρέπει γὰ τὸ ἐκτελοῦ ἔχοντας
ὡς κίνητρο τὸν ἠθικὸ νόμον αὐτὸ λέγεται ἐκτέλεση τοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου.
ἠθικὴ βούληση εἶναι ἡ βούληση τοῦ καὶ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὄχι ἡ βού-
ληση ἐνδεχομένων ἠθικῶν ἀποτελεσμάτων ἀπὸ ἄλλες προθέσεις καὶ ὄχι
ἀπὸ τὴν πρόθεση τῆς συμμορφώσεως πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμον.

5. Ὁ ἠθικὸς νόμος σκοπὸς καὶ ὄχι μέσον. Κάθε βούληση
ἔχει γὰ κίνητρο τὴν παρούσασιν ἐνὸς σκοποῦ. Τῆς ἠθικῆς βου-
λήσεως παρούσασιν εἶναι μόνον ὁ σεβασμὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ ὄχι
ἡ κλίση ποῦ ἔχομε γὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξεώς μας, γαίτι τότε
σκοπὸς μας εἶναι αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα καὶ ὄχι ὁ ἠθικὸς νόμος. Ἡ
πράξη, δηλαδὴ ἡ βούληση εἶναι ἠθικὴ, ὅταν ἀποβλέπει στὸν ἠθικὸ
νόμον ὡς ἐν σκοπὸ καὶ ὄχι ὡς ἐν μέσον.

Ἡ βούλησή μας πρέπει γὰ εἶναι αὐτὴ καὶ αὐτὴν ἠθικὴ, γὰ εἶναι,

1) Καντ, ἐνθ. ἄν. σελ. 398.

2) Στὸν Καντ αὐτὸ ποῦ λέμε σκοπὸ μὲ μεγαλύτερη ὀρθότητα εἶναι ὡς ἀρχὴ τῆς βουλήσεως, ἐνθ' ἄν. σελ. 400.

ἀντικειμενικὰ κρινόμενη, ἠθικὴ. Αὐτὴ τὴν ἀντικειμενικὰ ἠθικὴ πρόαξι γινεσόμε. Κάθε φορά, ποὺ ἡ βούλησι ὑπηρετεῖ μιὰ κλίση, μιὰ ἐπιθυμία εἶναι καλὴ ὡς μέσον πρόσφορον ἱκανοποιήσεως αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας. Ἄν αὔριο πάψη, γιατί ἄλλαξαν οἱ πραγματικὲς συνθῆκες, νὰ εἶναι τὸ πρόσφορο μέσο τῆς, τότε θὰ πάψη νὰ εἶναι καὶ καλὴ. Εἶναι δηλαδὴ καλὴ ὄχι ἀντικειμενικὰ, ἀλλὰ ὑποκειμενικὰ, ὄχι ἀπόλυτα, ἀλλὰ σχετικὰ πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπιδιώκει. Κάθε κλίση ὅμως καὶ κάθε ἐπιθυμία περινοῦν καὶ ἀλλάζουν καὶ ἔτσι καὶ ἡ κρίσι μας γιὰ τὴν ἠθικὴ βούλησι θὰ ἀλλάξε διαρκῶς καὶ θὰ μέναμε μὲ τὴν ἀπορία, ἀπὸ ὅλες τὶς ποικίλες ἠθικὲς κρίσεις, ποιὰ εἶναι ἡ σωστή, ἡ ἀληθινὰ ἠθικὴ κρίσι; Καὶ τὴν ἀπορία αὐτὴ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ λύσωμε παρὰ μόνο ὅταν θὰ βρῖσκαιε ἓνα ἀντικειμενικὰ ἠθικὸ κριτήριον, ποὺ θὰ ὁρίζε ποιὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ βούλησι αὐτὴ καθ' αὐτήν. Ἀλλὰ καθ' αὐτὴν ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι βούλησι, ποὺ εἶναι μέσον ἑνὸς σκοποῦ, γιατί τότε εἶναι ἠθικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸ καὶ ἐφ' ὅσον ὁ σκοπὸς τίθεται. Θὰ ἦταν τότε σχετικὴ ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς βουλήσεως αὐτῆς, δὲν θὰ ἦταν βούλησι αὐτὴ καθ' αὐτήν ἠθικὴ. Μόνο ἂν ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἦταν ἀπόλυτος, ἀπόλυτα συνδεμένος μὲ τὴ βούλησι, τότε θὰ ἦταν ἀπόλυτη καὶ ἡ ἀξία τῆς βουλήσεως, ποὺ τὸν περιέχει θὰ ἦταν στὴν οὐσία τῆς, αὐτὴ καθ' αὐτήν ἡ βούλησι ἠθικὴ. Ἀπὸ αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἡ βούλησι εἶναι ἠθικὴ ὅταν σκοπὸς τῆς εἶναι τὸ ἀντικειμενικὸ ἠθικὸ κριτήριον. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν τώρα νὰ ὁρίσωμε αὐτὸ τὸ κριτήριον.

6. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς γενικὸς νόμος. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ πρὶν ἀναφέραμε ἀρχίζει κα' ὅλας νὰ διαφαίνεται ποιὸς θὰ εἶναι ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς, ποὺ καθιστᾷ τὴ βούλησι ἠθικὴ, πὼς θὰ διαμορφώνεται ὁ ἠθικὸς νόμος. Κάθε φορά ποὺ πράττω πρέπει ὁ σεβασμὸς τοῦ ἠθικοῦ νόμου νὰ καθορίζη τὴν κατεύθυνση τῆς πράξεώς μου· μὲ ἄλλες λέξεις, πρέπει ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πράξεώς μου νὰ εἶναι σύμφωνος μὲ τὸν ἠθικὸ νόμον, νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἠθικὸς νόμος· τότε μόνο πράττω ἠθικὰ.

Ἡ ἱκανοποίησι κάθε κλίσεως ἢ ἐπιθυμίας ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ βούλησι, γιατί ὅλοι αὐτοὶ οἱ σκοποὶ, ἀπὸ τὴν αἴσθησι δοσμένοι, προσδίδουν σχετικὴ καὶ ὑποκειμενικὴ ἀξία στὴ βούλησι. Χρειαζό-

μιστε ἓνα σκοπὸ ἀπόλυτο, γενικῶς κήριον, δηλαδή ἓνα σκοπὸ, ποῦ θὰ πρέπει νὰ εἶναι σκοπὸς ὅλων τῶν βουλήσεων, ὅλων τῶν ἀνθρώπων. (1) ἠθικὸς νόμος πρέπει νὰ εἶναι γενικὸς νόμος, ὅπως οἱ φυσικοὶ νόμοι. Καὶ ὁ ἠθικὸς σκοπὸς μόνο τότε εἶναι τέτοιος, ὅταν μπορῆ νὰ ἀναχθῆ σὲ σκοπὸ καθὲς πράξεως. Πρέπει νὰ ποιήσουμε καθὲς φορὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ ποῦ θὰ ἔαρετε νὰ τεθῆ καὶ ὡς γενικὸς νόμος. Ἡθικὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐκεῖνος, ποῦ συμπεριφέρεται ὅπως θὰ ἤθελε νὰ συμπεριφερόνταν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι.)

Πιέζουμε νὰ δώσω μὴν ὑπόσχεση, ποῦ δὲν θὰ μαυρέσω νὰ κρατήσω. Ἐγὼ δίνω ἀπὸ φέριμ καὶ ὄχι ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς ἠθικὸ νόμο, ἢ καὶ εἰ δίνω πάλι, ὄχι ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς ἠθικὸ νόμο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ φρονιμὴ σκέψη νὰ μὴ χάσω τὴν πίστη μου πρὸς τὴν κοινωνία. Καὶ τίς δυὸ φορές εἶμαι ἔξω ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Μόνο τὸ τυχαῖο γεγονός, ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνικαλυφθῆ τὸ φέριμα μου μὲ ἐμποδίσει ἀπὸ τὸ νὰ τὸ πῶ. Ἀλλὰ ἄς ὑποθέσουμε ὅτι εἶμαι ἀρκετὰ ἔξυπνος, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ συνηθέστατο, ὥστε νὰ καταφέρω νὰ καλύψω ἀσπιρίδως τὴν φρενυά μου, τότε γιατί πρέπει νὰ μὴν πῶ τὸ φέριμα; Ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς νόμο, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ συμπέση μὲ τὸ φέριμα, γιατί ὁ νόμος εἶναι γενικὸς καὶ ἔν τὸ φέριμα γίνονται γενικὸς νόμος, θὰ καταναυδάσαστε σὲ ἀντίθετο πρὸς τὸ συμφέρον μου ἀποτελέσμα; θὰ καταστρέφονταν ἢ προϋπόθεση τῆς ἐμπιστοσύνης, ποῦ χρειάζεται γιὰ νὰ γίνῃ τὸ φέριμα προσωπικὰ ὑφέλιμο. Θέλω νὰ λέω φέριμα ἐγὼ πρὸς ἄλλους; ὄχι ὅμως καὶ οἱ ἄλλοι σ' ἐμένα. Ἡ κατέβληση τῆς πράξεώς μου, δηλαδή τὸ φέριμα, ἂν γίνονται γενικὸς νόμος, θὰ κατέστρεφε τὸν ἑαυτὸ της.) Ἡ γενικότητι εἶναι εἶσι ἐξωτερικὰ ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν βοηθητικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ ἠθικοῦ.

Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἠθικὸς σκοπὸς πρέπει νὰ μπορῆ νὰ εἶναι γενικὸς, ἀρκεῖ γιὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ κριτήριον τοῦ ἠθικοῦ. Καθὲς φορὰ ποῦ ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως γίνεται κοινωνικὸς νόμος, χωρὶς νὰ ἀταναιρωεῖται, ἢ πράξη εἶναι ἠθικὴ, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι γίνεται ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς νόμο.

1) Kant ἐνθ' ἀν., σελ. 402.

2) Kant ἐνθ' ἀν., σελ. 403.

Γεννήθησαν κάμποσες ἀντιρρήσεις γιὰ τὴν ὀρθότητα αὐτοῦ τοῦ τρόπου εὐρέσεως τῆς ἠθικῆς πράξεως.¹⁾ Γιατὶ δὲν θέλω τὸ ψέμμα καὶ γενικὰ κάθε ἐγωιστικὴ πρόθεση νὰ ἀναχθῆ σὲ νόμο; ἂν γιὰ ἠθικοὺς λόγους, τότε κινούμαστε σ' ἓνα φαῦλο κύκλο, γιατί αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ ἠθικοὶ λόγοι πρέπει νὰ ὀρισθοῦν ἂν γιὰ λόγους συμφέροντος, τότε τὸ ἔσχατο κίνητρο εἶναι πάλι ὁ ἐγωισμός. Δὲν θέλω τὸν ἐγωισμό, ὄχι γιατί δὲν εἶναι ἠθικός, τότε θὰ γύριζε ἡ δικαιολογία μου σὲ φαῦλο κύκλο, οἷτε γιατί δὲν με συμφέρει, τότε θάμουν εὐδαιμονιστής, ἀλλὰ διότι περιτέχει ἡ ἀναγωγή του σὲ γενικὸ νόμο μιὰν ἐσωτερικὴν ἀντίφραση θὰ ἔθετε ὡς γενικὸ σκοπὸ τὴν ἀπεριόριστη ἱκανοποίηση τοῦ ἐγώ, καὶ πράττοντας αὐτό, θὰ ματαίωνε τὸ σκοπὸ του.

Ὁ ἐγωισμός, ἐπὶ πλέον λέγουν, ποῦ δὲν θέλομε νὰ ἀναχθῆ σὲ ἠθικὴ ἀρχή, εἶναι ἓνας ἀναγκαῖος γενικὸς νόμος γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ζωῆς. Ὁ νόμος τῆς αὐτοσυντηρήσεως εἶναι μαζὶ καὶ φυσικὸς ἀλλὰ καὶ πρακτικὸς νόμος. Ἡ διατήρηση τῆς ζωῆς εἶναι βέβαια ἠθικὴ ὑποχρέωση, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτὴ ἢ φυσικὰ καὶ ἠθικὰ ἀναγκαῖα ἐγωιστικὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ἐννοοῦνταν ὡς ἀπεριόριστος σκοπὸς κάθε πράξεως, θὰ δημιουργοῦσε κατάσταση ὅπου κινένας ἐγωιστικὸς σκοπὸς δὲν θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθῆ. Ὁ ἀπόλυτος ἐγωισμός θὰ ματαίωνε τὸν ἐγωισμό, γι' αὐτὸ δὲν μπορεί νὰ ἀναχθῆ σὲ ἠθικὸ νόμο. Ὁ ἐγωισμός εἶναι ἀπόλυτα ἀντιλογικὸς δηλ. ἀντίθετος πρὸς τὸ λόγο τῆς πράξεως. Δὲν εἶναι γι' αὐτὸ σωστὲς οἱ ἀντιρρήσεις ποῦ προβάλλονται ἐναντίον τῆς καντικῆς διατυπώσεως. Ὁ πρῶτος πρακτικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῆς ἠθικῆς νομοτέλειας.²⁾ Ἡθικὴ πράξη εἶναι ἡ κατὰ νόμον πράξη. Καὶ μὲ νόμο ἐννοοῦμε πάντα ἓνα νόμο γενικὸ καὶ ἀπόλυτο.

7. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς κατηγορικὸ πρόσταγμα. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὅμως διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς νόμους. Οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι οἱ ὅροι ἐκείνων, ποῦ ὑπάρχουν γιὰ τὴ συνείδηση, δηλ. τῶν φαινομένων. Ὁρίζουν τὸ ὄν ἐνῶ ὁ ἠθικὸς νόμος ὁρίζει τὸ δεόν. Ὁ

1) Windelband, Geschichte der neueren Philosophie (1922) II σελ. 121, Heuser, Hauptprobleme der Ethik (1921) σελ. 48 κ. ε.

2) Natogr. Sozialpädagogik (1920), σελ. 31, 37, Windelband, Eth' ἀν. σελ. 120.

ἠθικὸς νόμος δὲν ὁρίζει οὔτε συνδέεται τὰ πράγματα· δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὰ πράγματα. Μπορεῖ τὰ πράγματα νὰ συμφοροῦν μαζί του μερικὰ, μπορεῖ νὰ μὴ συμφοροῦν διόλου. Αὐτὸ ὅμως δὲν κλονίζει τὴν ὁσιότητά του. Ἐνῶ καίθε φορεῖ, καὶ ἕνας φυσικὸς νόμος δὲν συμφορεῖ μὲ τὰ πράγματα, ἀρκεῖ νὰ εἶναι λαμβανόμενος. Ὁ ἠθικὸς νόμος ἀγνοεῖ τὸ πῶς εἶναι τὰ πράγματα καὶ μὰς λέει μόνο πῶς θὰ πρέπει νὰ συμφοροῦν, ἂν θέλωμε νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ὁ ἀπόλυτος ἠθικὸς νόμος ἔχει λοιπὸν δεοντολογικὸ χαρακτήρα, εἶναι πρόσταγμα. Ὅλοι οἱ νόμοι καὶ ρυθμίζουσι τίς πράξεις μας ἔχουν χαρακτήρα δεοντολογικὸ καὶ προστακτικόν. Ἀλλὰ τὸ πρόσταγμα μπορεῖ νὰ εἶναι δύο εἰδῶν ὑποθετικὸ ἢ κατηγορικόν. Μπορεῖ τὸ πρόσταγμα νὰ προσταξῇ χωρίς ὅρους ἢ νὰ προσταξῇ ἐπὶ ὅρους, ὅστις ἔχει τὴ μορφή μίαν ὑποθετικῆς κρίσεως. Ἐν ἰσχύει νὰ εἶναι μίαν γέφυρα θὰ πρέπει νὰ φτιάξω τοῦτο καὶ εἶναι. Ἐν ἰσχύει νὰ εἶναι μίαν διὰ δὲν ἔχει τότε θὰ πρέπει νὰ φτιάξω τοῦτο καὶ εἶναι. Ἐδῶ εἰσαγῶνται τὸ πρόσταγμα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι ἀπόλυτος τεθημένος. Τίποτε δὲν μὴ ἀναγκάζει νὰ εἶναι θέλω. Ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου ὁ σκοπὸς εἶναι ἀπόλυτος, πρέπει δηλαδὴ νὰ εἶναι σκοπὸς καίθε πρόθετος, τὸ πρόσταγμα δὲν εἶναι ὑποθετικόν, ἀλλὰ κατηγορικόν. Ὁ ἠθικὸς νόμος, καὶ εἶναι ἀπόλυτος σκοπὸς, εἶναι καὶ κατηγορικὸ πρόσταγμα. Ὁ ἠθικὸς νόμος, καὶ εἶναι ἀπόλυτος σκοπὸς, γιατί ἠθικὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς μόνο ἄμα συντρέχον τούτοις ἢ εἶναι οἱ ὅροι, ἀλλὰ οἱ καίθε περιπτώσεις, οἱ καίθε πράξεις.

8. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς πρακτικὸς λόγος. Ἀλλὰ ἀπόλυτος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς σκοπὸς ὑποκειμενικῶς ὑποκειμενικοὶ δὲ σκοποὶ εἶναι ὅλοι ὅσοι ἔχουν ὡς κίνητρο τὸν αἰσθητὸ ἄνθρωπο. Καίθε ἄνθρωπος, ὡς αἰσθητὸ ὄν, ἀναλόγως τῆς φυσικοσυμβολικότητός του, ἔχει μεταβλητοὺς σκοποὺς καὶ κανεὶς δὲν εἶναι ὁμοίως μὲ τὸν ἄλλο. Ἐν ὅμως οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἄπειροι, τὸ ὄρθον εἶναι ἕνα καὶ ὁ λόγος εἶναι ἕνας καὶ τὸ ὄρθον αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ θέλουν ὅλοι· δὲν λέμε ὅτι πράγματι τὸ θέλουν - τὸ ὄρθον πρέπει νὰ εἶναι γενικὸς σκοπὸς ὄρθον εἶναι μόνο ἐκεῖνο, καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ γενικὸς σκοπὸς. Ἐστὶ ὅμως φεῖγμα ἀπὸ ὅλα τὰ κίνητρα, καὶ ἔχουν πηγὴ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ γενικὰ τὴν

1) Κ α η λ ἔνθ' ἀν., σελ. 411.

αἰσθησι. Καὶ μένει ἓνα κίνητρο μονάχα, ἐκεῖνο ποὺ ἀναφέρεται στὸν γενικὸ σκοπὸ. Ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ τῆς πλευρᾶ αὐτῆ ἡ ἀναφορὰ ἔχει τὸν χαρακτῆρα τοῦ σεβασμοῦ τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ τοῦ ἀπόλυτου καὶ γενικοῦ, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο.

Ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως δὲν τίθεται, διότι ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε διαβατικὴ ψυχικὴ κατάσταση· τότε θὰ εἶχε ἀξία μόνο ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἡ ψυχικὴ αὐτὴ κατάσταση. Ὁ σκοπὸς ποὺ ζητᾶμε πρέπει νὰ ἔχει ἀντικειμενικὴ ἀξία, νὰ εἶναι δηλ. σκοπὸς ἀπόλυτος, αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν, γιατί ἐκεῖνο ποὺ ζητᾶμε δὲν εἶναι κάτι ποὺ τὸ θέλομε χεῖρον κάποιου ἄλλου, κάτι ποὺ βρίσκεται ἔτσι σὲ ἐξάρτηση ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ἀλλὰ κάτι ποὺ θέλομε αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ὡς τελικὸ σκοπὸ.

Τελικὸς ὅμως σκοπὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δὲν εἶναι μέσον κανενὸς ἄλλου σκοποῦ, ποὺ ἔχει ἀντιθέτως ὡς μέσα ὅλους τοὺς ἄλλους σκοπούς. Γιατὶ βέβαια τῆς πράξεως τελικὸς σκοπὸς εἶναι ἓνας· ἀλλοιῶς, ἂν εἶχαμε πολλοὺς παρῆλληλους σκοπούς, θὰ ἔπρεπε κάθε φορὰ ποὺ πράττομε, δηλαδή προχωροῦμε πρὸς ἓνα σκοπὸ, ἢ νὰ ἀρνηθοῦμε τοὺς ἄλλους σκοπούς, ἢ νὰ τοὺς συνδυάσωμε σὲ τρόπον ποὺ ἓνας νὰ μὲνῃ τελικὸς σκοπὸς καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι νὰ γίνωνται ἐνδιάμεσοι σκοποί, δηλαδή μέσα.

Ἐνας εἶναι λοιπὸν ἀναγκαστικὰ ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς τῆς πράξεως καὶ ἔχει γιὰ κίνητρο ἓνα μόνο, τὸ σεβασμὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἀπόλυτες ἀρχὲς δὲν βρίσκονται στὸν αἰσθητὸ κόσμον, ὅπου ὅλα νοοῦνται ὡς σχετικὰ πρὸς κάτι ἄλλο, ὅπου δηλαδή τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτο, ἀλλὰ εἶναι ἔργον τοῦ νοῦ, τοῦ λόγου, μπορεῖ νὰ ποῦμε, πὼς ὑπάτος σκοπὸς τῆς πράξεως εἶναι ὁ λόγος, καθ' ὅσον ἀναφέρεται στὴν πράξη, ὁ πρακτικὸς λόγος. Ὁ σεβασμὸς τοῦ νόμου τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι τὸ κίνητρο τῆς ἠθικῆς πράξεως.

9. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὡς νόμος τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς ιστορίας. Ἀλλὰ ὁ πρακτικὸς λόγος ἔχει ὡς ὑποκείμενον ὅλα τὰ ἔλλογα ὄντα. Σεβόμαστε τὸν λόγο τὸν πρακτικόν, ὅπου μπορεῖ νὰ ὑπάρχει, δηλαδή σὲ κάθε ἄνθρωπον, σὲ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα, ὡς ὑποκείμενον, ὡς φορέα τοῦ λόγου. Κάθε ἄνθρωπος, ὡς φορέας τοῦ λόγου, εἶναι ἀπόλυτος σκοπὸς καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ τὸν κατεβάσωμε στὴ θέσιν τοῦ μέσου. Ἔτσι τώρα μπορεῖ νὰ δώσωμε μιὰ πρὸ συγκεκριμένη διατύπωση

τοῦ ἠθικοῦ νόμου. «Ποίητε σε τρόπον ὥστε νὰ μεταχειρίζεσθε τὴν ἀνθρωπότητα, τόσο στὸ πρόσωπό σου, ὅσο καὶ στὸ πρόσωπο καθε αἰ-
λου, πάντα σὰν νὰ εἶναι σκοπός, ποτέ σὰν νὰ εἶναι ἀπλὸ μέσο».¹)

Ἀπ' αὐτὴν τὴ διατύπωση φαίνεται ὅλο τὸ ἱστορικὸ βάλος τῆς ἠθι-
κῆς ἀρχῆς τοῦ Kant. Ἡ ἰδέα τῆς ἀπόλυτης ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς
ιδέας τῆς προσωπικότητας, ἡ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, ἔχουν ἐδῶ τὶς
βασιμτέρες τῶν ρίζες. Ἦ ἄλλο ζητοῦμε νὰ γκρεμίσουμε παρὰ τὸ καθε-
στὼς ποὺ μεταχειρίζεται μὴ τὰξὴ ἀνθρώπων ὡς μέσα καὶ ὄχι ὡς
σκοπούς, ποὺ δὲν σέβεται τὴν ἀνθρωπότητα στὸ πρόσωπο καθε
ὁποιοῦδήποτε ἀνθρώπου.²)

Σκοπὸς καθε πράξεως ἀπόλυτος εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀνθρώπος, στὴν
ὕψιλλότερη σημασία ποὺ ἔχει αὐτὴ ἡ λέξη, ὁ ἀνθρώπος ὡς λόγος.
Αὐτὸ εἶναι τὸ πρακτεῖο, ὁ λόγος· καθε πράξη νὰ γίνεται κατὰ λόγον
καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξεως, ὁ ἀνθρώπος νὰ διαμορφώνεται κατὰ λό-
γον, νὰ γίνεται προσωπικότης. Ἡ διαμόρφωση προσωπικότητων εἶναι ὁ
σκοπὸς καθε πράξεως, ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τοῦ
ἠθικοῦ νόμου φαίνεται ἡ ἱστορικὴ ζωὴ, ὁ κόσμος τῆς πράξεως, σὰν
εἶναι σύνολο προσωπικότητων, δηλαδή ὄντων ποὺ μεταχειρίζονται τοὺς
ἄλλους ἀμοιβαίᾳ ὡς σκοπούς καὶ ποτέ ὡς μέσα, σὰν μὴ κοινωνία
προσωπικότητων, ἢ ἂν θέλομε νὰ τὸ ποῦμε μὲ ἄλλες λέξεις, σὰν μὴ
κοινωνία σκοπῶν. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι, στὴ γενικωτάτη σημασία, ἡ
κοινωνία, εἶναι σύνολο προσώπων ποὺ διέπονται ἀπὸ ἓναν κοινὸ σκοπὸ.
Ἀργότερα θὰ ἐξετάσουμε τὸν κοινωνικὸ κόσμον, ἐδῶ ἀπλῶς σημειώ-
νομε τὴν πηγὴ του. Κοινωνία εἶναι δυνατὴ μόνο ὅταν τὴν προῖκό-
θεση μιᾶς ἀντικειμενικῆς ἀρχῆς τῆς πράξεως, ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ
σκοποῦ. Ἡ ἐνότητα τῆς κοινωνίας, δηλαδή ἡ μορφή της εἶναι ὁ κοι-
νὸς αὐτὸς σκοπός.

10. Ἀντίκρουση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ. Ὅλες αἱ σκέψεις ποὺ κά-
ναμε ὡς τώρα ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴ βίαση, πὼς ὁ μόνος τελικὸς καὶ γε-
νικὸς σκοπὸς τῆς πράξεως εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος. Ἀλλὰ προσβάλλεται ἡ
ἀντίρρηση ὅτι τελικὸς σκοπὸς καθε πράξεως δὲν εἶναι ὁ ἠθικὸς νόμος.

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 129.

2) Cohen *Ethik des reinen Willens* (1921) σελ. 321 (319) κ.τ.λ.

ἀλλὰ ἡ εὐδαιμονία. Ὅ,τι φέρνει εὐδαιμονία, καί, καθὼς λέγ, ὄχι τὴν περιστατικὴν ἡδονή, ἀλλὰ τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονία, εἶναι ἠθικό. Τὸ ἠθικό εἶναι μέσον τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι συνεπῶς ἀξία σχετικὴ πρὸς τὴν εὐδαιμονία. Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τῆ φύσιν εἶναι φτιαγμένος νὰ κυνηγᾷ τὴν εὐτυχία. Κάθε του πρᾶξι ἐκεῖ τείνει. Οἱ ἠθικοὶ νόμοι δὲν εἶναι παρὰ οἱ ἀναγκαῖες ὁδηγίες γὰ νὰ φθάσῃμε εἰς τὸ σκοπὸ μας, εἰς τὴν εὐδαιμονία.

Ἐάν ἀλήθεια σκοπὸς τῆς πρᾶξεως ἦταν ἡ εὐδαιμονία τῶν ἀνθρώπων, τότε ἡ συγκρότησι τοῦ κόσμου θάταν οἰκτικᾶ λαμβασμένη. Γιατί ἔτσι ἔγινε ἴσως τῶρα, ὀλόκληρη ἡ ἱστορία, ὅπως καθάρῃ τὸ διέγνωσαν καὶ οἱ κινικοὶ καὶ ὁ Rousseau, δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴν εὐδαιμονία. Ὁ πολυπλοκισμὸς τῶν ἀναγκῶν, τῶν ἐπιδιώξεων, ἡ καθὼς μέρα πολυπλοκότερη διαμόρφωσι τοῦ ὕλικου καὶ ψυχικοῦ κόσμου, μὲ μιὰ λέξι ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ὁ δρόμος τῆς εὐτυχίας. Ἔνα ἀπλὸ ἔναυστο ὁδηγεῖ τὰ ζῶα πρὸς ὅ,τι τοὺς δίνει εὐδαιμονία ἀσφυλέστερα ἀπὸ ὅ,τι ὁ λόγος τὸν ἄνθρωπο.¹⁾

Ἀλλὰ ἀφήνω αὐτὴ τὴν ἀποψη καὶ προὔποθέτει μιὰ γενικότερη ἐπιπτία τῆς ἱστορίας.

Ὅταν λέμε ὅτι ἡ εὐδαιμονία εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς πρᾶξεως, ἐγνωσῶμε ὅτι καθὼς ἄνθρωπος ἐπιδιώκει τὴ δική του εὐδαιμονία καὶ μάλιστα ὀρισμένα εἰδικὰ γεγονότα, καὶ εἶναι καθὼς φορὰ γι αὐτὸν ἡ εὐτυχία. Ἡ εὐδαιμονία τοῦ καθενὸς εἶναι ἔτσι καὶ ἀπολύτως ὑποκειμενικὸ καὶ δὲν μπορεῖ ἕνας συγκεκριμένους εὐδαιμονιστικὸς σκοπὸς νὰ ἀναχθῇ εἰς γενικὸ νόμο, διότι ὁ νόμος αὐτὸς θὰ αὐτανισροῦνταν, ὅπως καθὼς φορὰ ὅπου θέλομε ἕνα ὀποιοδήποτε ἐγωιστικὸ, εἰς τὴν εὐρύτατη ἔννοια τῆς λέξεως, σκοπὸ νὰ τὸν καταστήσωμε γενικὸ κοινωνικὸ σκοπὸ. Δὲν μπορεῖ νὰ βρεθῇ ἕνας γενικὸς εὐδαιμονιστικὸς σκοπὸς, κατ' ἀκολουθίαν ἕνα ἀντικειμενικὸ κριτήριον²⁾ εἰς τὸν εὐδαιμονισμό.³⁾

Ἐάν λοιπὸν ἡ εὐδαιμονία πρέπει νὰ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ τὸ ἀνώτατο κριτήριον τῆς πρᾶξεως, τότε θὰ εἶναι μεταβλητὸ αὐτὸ τὸ

1) Kant ἐνθ. ἀν. σελ. 396.

2) Kant Kr. d. prakt. V. I, I, I, § 3 σημ. II, σελ. 25 κ. ε.

3) K. Fischer Imm. Kant u. seine Lehre (1899) II σελ. 103.

κριτήριο και σχετικό. Δεν θα ξαίρωμε τί είναι ή δέν είναι αντικειμενικά ήθικό για όλους. Δεν θα υπήρχε, να ποῦμε, ένας γενικός εὐδαιμονιστικός νόμος, ὅπως είναι δυνατόν να υπάρξει ένας γενικός ήθικός νόμος. Ἡ ἔννοια τοῦ ήθικοῦ θα συμπίπτει με ὅ,τι κάθε φορά συντελεῖ στην εὐδαιμονία μου. Δεν θα υπάρχει με ἄλλα λόγια μιὰ αντικειμενική διαφορά μεταξύ ήθικοῦ καί ἀνήθικοῦ. Σ' αὐτό τὸ συμπέρασμα πρέπει νὰ καταλήξει ὁ συνεπής εὐδαιμονισμός. Τώρα βέβαια για τήν βασική αὐτήν ἀρνηση τοῦ πρακτικοῦ λόγου, στην ὁποία καταλήγει ὁ εὐδαιμονισμός, δέν είναι, ὅπως είναι για τή βασική ἀρνηση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, ἀπλή ή ἀντίκρουση. Ἐκεῖνο ποῦ ἐδῶ μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε εἶναι ὅτι ἡ εὐδαιμονιστική ήθική πιάσει ἀπό μιαν ἀνίατη ἔσωτερική ἀντίφαση, γιατί ἀναρεῖ τήν ἔννοια τοῦ αντικειμενικά ήθικοῦ καί ἐξαφανίζει ἔτσι τὸ αντικείμενό της.

Για εὐκολία δούλεψα ἐδῶ με τήν ὑπόθεση ὅτι υπάρχουν πραγματικοὶ σκοποὶ ποῦ φέρνουν καίρια εὐδαιμονία. Ἀλλά τέτοιοι σκοποὶ δέν υπάρχουν στην πραγματικότητα. Κάθε πραγματοποίηση σκοποῦ μπορεί νὰ φέρνει μιαν ἱκανοποίηση, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ἱκανοποίηση περιέχει κα' ὅλως νέες ἀνάγκες, νέους πόνους. Πόνος καί ἡδονή είναι δύο καταστάσεις ἑτεροθετικές καί ὅσο καί ἂν ἡ μιὰ μπορεί στιγμιαία νὰ ἐπικρατῇ, πάντα συνυπάρχει καί ἡ ἄλλη, ὡς ποῦ νὰ ἐπικρατήση καί αὐτή με τή σειρά της. Καί είναι στις μεγαλύτερες μάλιστα ἀποφάσεις τῆς ζωῆς μας τόσο ἰσορροπημένο τὸ κριμα πόνου καί ἡδονῆς, ὥστε φαίνεται πολὺ ἀμφίβολο μόνο σέ αὐτά τὰ στοιχεῖα νὰ στηρίζεται ἡ ἀπόφασή μας.¹⁾

Ἔτσι ξαναγυρίζομε, μετὰ τήν προσωρινή αὐτήν ἀπόκρουση τοῦ εὐδαιμονισμοῦ, στην ἀρχή τοῦ ήθικοῦ αντικειμενικοῦ κριτηρίου, ποῦ δέν μπορεί νὰ πηγάζει ἀπό τήν αἴσθηση, ἀπό τὰ συναισθήματα ἡδονῆς καί πόνου, ἀπό τοὺς ποικίλους ὑποκειμενικούς καί ἐγωιστικούς σκοπούς, ἀλλά μόνο ἀπό τὸν πρακτικό νόμο, ἀπό τὸν πρακτικό λόγο, ἀπό τὸ νοητὸ στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης βούλησεως, ποῦ είναι κοινὸ σέ κάθε

1) Natorp Sozialpädagogik (1920) σελ. 42. Ὁ ἔρευνητής, λέγει ὁ Natorp, ἐρευνᾷ για νὰ ἀπολαύσει τήν ἡδονή της ἀνακαλύψεως ἢ για τήν ἴδια τήν ἐρεση τῆς ἀλήθειας. Ἀσφαλῶς τὸ πρώτο είναι παρακολούθημα καί δευτερογενές ὡς πρὸς τὸ πρώτο.

ἔλλογο ὄν, ὅπως εἶναι κοινὴ σὲ κάθε ἔλλογο ὄν καὶ ἡ λογικὴ θεωρία. Ὁ σεβασμὸς τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶναι τὸ κίνητρο τῆς ἠθικῆς πράξεως. Ἀλλὰ ὁ σεβασμὸς τοῦ νόμου αὐτοῦ ὁδηγεῖ καὶ στὸ σεβασμὸ τοῦ φορέως τοῦ πρακτικοῦ λόγου, τῆς ἀνθρωπότητας, στὸ πρόσωπο κάθε ἔλλογου ὄντος.

11. Ἡ ἀυτονομία τῆς βουλήσεως. Μὲ τ' ἀνωτέρω φαίνεται καθαρὰ ἡ συναρμολόγησις καὶ τὸ περίγραμμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Δὲν εὐρίσκουμε ὅμως ἀκόμη τὸ βλαβύτερο, τὸ βασικὸ τῶν στοιχείων.

Ἄς υποθέσωμε ὅτι σὲ μιὰ κοινωνία τίποτε ἀντίθετο πρὸς τὴν ἠθικὰ νόμα δὲν συμβαίνει, γιατί μιὰ ἀπόλυτη κεντρικὴ ἐξουσία διαθέτει τὴ δύναμη, ἐισπύοντασ κάθε στιγμή σὲ ὅλεσ τὶς ἀτομικὲς συνειδήσεις, νὰ ἐπιβάλλη ὄχι μόνο τὶς ἠθικὲς πράξεις, ἀλλὰ καὶ τὶς ἠθικὲς σκέψεις, ἀποκλείοντασ κάθε ἀνήθικο πειρασμὸ. Ποιὰ θὰ ἦταν ἡ ἠθικὴ ἀξία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν, καὶ ὑπὸ τὴν πίεση μιᾶς ἀκαταμέτρητης ἐξουσίας ἐκτελοῦν ὅ,τι ὁ ἠθικὸς νόμος ἐπιβάλλει; Καμμιὸ δὲν θὰ ἦταν ἡ ἠθικὴ τῶν ἀξία ὅ,τι κάνουν, τὸ κάνουν διότι δὲν μποροῦν νὰ κάνουν ἄλλοιῶσ. Ὁρισμένη αἰτία, ἄσ υποθέσωμε, ὁ φόβος τῆς τιμωρίας ἢ καὶ ἡ ἐλπίδα τῆς ἀμοιβῆς σὲ μιὰ μελλοντικὴ ζωὴ, πρῶσδιορίζουν τὶς πράξεις τῶν, καὶ πρέπει σ' αὐτὰ τὰ αἰτία νὰ καταλογισθοῦν καὶ καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἀντινακλοῦν σ' αὐτοὺσ καὶ πρῶττον. Πιεσμένοι ἀπὸ τὸ φόβο καὶ τὴν ἐλπίδα, ἀπὸ κάποιο κίνητρο πάντως ἐγωιστικὸ, συμμορφώνονται πρὸς ἐξωτερικὲσ γι' αὐτοὺσ ἐπιταγέσ. Ἄν τυχὸν ἔλειπε καίποτε ὁ φόβος ἢ ἡ ἐλπίδα, δὲν θὰ εἶχαν κανένα λόγο νὰ ἐξακολουθοῦν νὰ πρῶττον τὸ ἠθικὸ καὶ θὰ φαίνονταν τότε ἡ ἠθικὴ τῶν γύμνια. Ἐνα τυχαῖο ἐξωτερικὸ γεγονὸσ, ὁ φόβος, ἡ ἐλπίδα, τοὺσ ὠθοῦσε στὴν ἠθικὴ πρῶξη ὡ ἴδια δὲν εἶχαν προθέσεις ἠθικέσ. Ἐὰ νὰ εἶναι ἀληθινὰ ἠθικὸσ κανεὶσ, θὰ πρέπει νὰ μπορῇ νὰ ἀποδοθῇ ἡ ἀξία τῆσ πράξεόσ του, σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο καὶ ὄχι σὲ αἰτία ἐξωτερικὰ γι' αὐτόν. Μόνο ὅταν τὸ κίνητρο τῆσ πράξεόσ δὲν εἶναι ξένο, ἀλλὰ ἴδιο τῆσ συνειδήσεόσ, μόνο τότε εἶναι ἡ βούληση ἠθικὴ καὶ ἔχει ἡ πρῶξη ἠθικὴ ἀξία. Πρέπει λοιπὸν νὰ ξεχωρίσωμε τὰ ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ αἰτία τῆσ πράξεόσ. Ἀλλὰ ὅλα τὰ αἰσθητὰ αἰτία μιᾶσ πρῶξεόσ καὶ σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται ὅλα τὰ ψυχικὰ γεγονότα, εἶναι ἐξωτερικὰ γιὰ τὴ συνείδηση. Κάθε φορὰ καὶ ἡ συνείδηση εἶναι αἰ-

αίτια προσδιορισμένη, τὸ αἴτιο εἶναι καὶ τὸ προηγούμενο ἀπ' αὐτήν, δὲν ἔχει αὐτὴ ἢ ἴδια μέσα της τὴν αἰτία· εἶναι τὸ αἴτιο ἔξωτερικό. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν νόμο τῆς αἰτιότητας καὶ θέτει πάντα τὸ αἴτιο σὲ ἓνα διάφορο καὶ δὴ προηγούμενο χρονικὸ σημεῖο. Ὅποταν λοιπὸν εἶναι αἰσθητὸ τὸ αἴτιο τῆς βουλήσεως, αἴφεια ἢ ἠθικὴ τῆς ἀξία. Ἄμα ὅμως βγαίνουμε τὰ αἰσθητὰ αἴτια, ὡς κίνητρο τῆς βουλήσεως μένει μόνο ἡ υπόθεσις ἑνὸς κινήτρου, καὶ δὲν εἶναι ἔξωτερικὴ αἰτία, δηλαδή αἰτία αἰσθητή, ἀλλὰ νοητὴ καὶ γι' αὐτὸ μπορεί νὰ ἐνοπιάσῃ στὴν ἴδια τὴ βούληση. Ἡ ἀρχὴ τῆς πράξεως πρέπει νὰ εἶναι ἓνας ἔσωτερικός γιὰ τὴ συνείδηση ὅρος, ἓνας ὅρος καὶ ἢ ἴδια ἢ ἠθικὴ συνείδηση ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ της, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ καθε ἀμφέρον, ἐπιθυμία ἢ κλίση, ἀπὸ καθε ἔξωτερικὸ αἴτιο. Ἀλλὰ ἀφοῦ ἀμφιφέσωμε ὅλα τὰ αἰσθητὰ κίνητρα, δὲν μένει ὡς ἀρχὴ πράξεως παρά μόνο ὁ λόγος ὁ πρακτικός, ὁ ἠθικός νόμος.

Λέν ἀρχοῦν ὅσα εἶχαμε πῆ γιὰ τὸν ὄρισμό τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ γιὰ τὴ συμφωνία τῆς πράξεως με αὐτόν, πρέπει αὐτός ὁ νόμος ὁ ἠθικός νὰ εἶναι νόμος τῆς ἴδιας τῆς συνείδησεως καὶ ὄχι καὶ ἔξωτερικό γι' αὐτήν. Λέν πρέπει ἡ βούληση νὰ δέχεται προσδιορισμοὺς καὶ ἐπιταγὰς ἀπ' ἔξω, πρέπει ἢ ἴδια νὰ εἶναι ὁ νομοθέτης τοῦ ἑαυτοῦ της. Λέν πρέπει νὰ εἶναι ἑτερόνομη, ἀλλὰ αὐτόνομη. Πρέπει νὰ ἀνταρτισθοῦν ἐπιτάσσον καὶ ἐπιτασσόμενον, ἠθικός νόμος καὶ ὑποκείμενο πράξεως.¹⁾

Ἀλλὰ ὁ ἠθικός νόμος εἶναι ἔκφρασις τοῦ λόγου καὶ ὑποκείμενο τοῦ λόγου, φορέας τοῦ λόγου, εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Γι' αὐτὸ μπορεί τὸ ὑποκείμενο τῆς πράξεως, ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἐδίῳ συγκεκριμένα ἢ βούληση, νὰ ἀνταρτισθῇ με τὸν πρακτικὸ λόγον, σὲ τρόπον ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἀπ' ἔξω ἐπιβεβλημένος, ἀλλ' ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν πράττοντα θελημένος ὁ νόμος, σύμφωνα με τὸν ὅποσον συντελεῖται ἡ πράξις. Γιατὶ καθε τι καὶ ἔχει τὴν πηγὴν του σὲ ὑποκειμενικὰ κίνητρα, εἶναι ἀπ' ἔξω ἐπιβεβλημένο καὶ τὸ αἰσθανόμεσθε ὄχι ὡς νόμο, ἀλλὰ ὡς ἐπιβολὴ μιᾶς ξένης δυνάμεως²⁾ ἐνῶ ὁ νόμος καὶ θέτομε ὡς μέτοχοι τοῦ λόγου καὶ ἀνάγκη εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους νόμος δικός μας.

1) Kant Met. d. Sitten II σελ. 433.

2) K. Fischer ἐνθ. ἀν. II Κεφ. VI, 3 § 1. σελ. 77.

Δὲν εἶναι οὔτε τὸ σῶμά μας δικό μας, οὔτε τὰ πιάθη καὶ οἱ ἐπιθυμίες μας δικές μας, ἀφοῦ τὶς γεννοῦν ἐξωτερικὰ καὶ τυχαῖα αἷτια· δικός μας εἶναι ὁ λόγος καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, στὸν ὁποῖο ὁ λόγος ἐνσαρκώνεται, ἀφοῦ αὐτὸς μόνο δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ αἷτια ἐξωτερικὰ ἀλλὰ εἶναι ἀρχὴ προέσεως, ποὺ ἔχει τοὺς ὅρους τῆς στήν ἴδια μας τῆ συνείδηση.

Μονάχα ὁ ἠθικὸς νόμος ἀσφαλίζει τὴν αὐτονομία, δηλαδή ἀσφαλίζει τὴν ἠθικὴ ἀξία τῆς προέσεως, καὶ μονάχα ἡ αὐτονομία ὀλοκληροῦναι τὸν ἠθικὸν νόμο. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν ἡ προέξη ἠθικὴ δὲν ἔσκει νὰ εἶναι ἀπλῶς σύμφωνη μὲ τὸν ἠθικὸν νόμο, πρέπει νὰ εἶναι καὶ αὐτόνομη. «Ἡ αὐτονομία εἶναι ὁ λόγος τῆς ἀξιότητος τῆς ἀνθρώπινης καὶ καθὲ ἄλλοτης φύσεως.»¹⁾

II

12. Ἡ ἐλευθερία ὅρος τῆς ἠθικῆς. Ἡθικὴ βούληση εἶναι στήν οὐσία τῆς βούληση αὐτόνομη. Ὅρος τῆς ἠθικῆς βουλήσεως εἶναι ἡ αὐτονομία. Ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ αὐτονομία; Αὐτονομία εἶναι αὐτοπροσδιορισμός. Πῶς μπορεῖ ἡ βούληση νὰ αὐτοπροσδιορίζεται; Μόνο ἂν προσδιορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ καθὲ τι ποὺ εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτήν, ὅταν εἶναι ἐλεύθερη βούληση. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἐλευθερία τῆς βουλήσεως; Αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερο πρόβλημα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται κυρίως ἡ Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου.²⁾ «Ἐλευθερία εἶναι ἡ ἰκανότης τοῦ νὰ ἀρχίξῃ μιὰ κατ'ἑαυτὴν κίνησις τῆς ὁποίας κατ' ἀκολουθίαν ὁ αἰτιολογικὸς προσδιορισμὸς δὲν ὑπόκειται κατὰ τὸν φυσικὸν νόμον πάλι σὲ ἄλλη αἷτια, ποὺ νὰ τὴν προσδιορίξῃ μέσα στὸ χρόνο.»³⁾ Ἐλευθερία εἶναι μιὰ προέξη ποὺ ἔχει μιὰν ἀναίτια αἷτια, μιὰ πηγαιὰ πηγὴ. Καὶ αὐτὸ εἶναι ὅρος τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἠθικὴ ζωὴ πέφτει καὶ στέκεται μαζί μὲ τὴν ἐλευθερία.

1) Καντ ἐνθ. ἀν. II σελ. 436. Heussel ἐνθ. ἀν. σελ. 53. Ἰδε καὶ τὴν ἀσχολίαση τῆς ἔννοιαι τῆς αὐτονομίας σὲ τὸν Cohep ἐνθ. ἀν. σελ. 358 (341) κ. ἑ.

2) Τὴν βάση τοῦ προβλήματος τὴν θέτει ὁ Καντ στήν Διαλεκτικὴ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν λόγου, II, 2, 9, 11, σελ. 362, 377 καὶ στή Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν III μέρος, σελ. 446 κ. ἑ.

3) Καντ, Kr. d. r. V. ἐνθ. ἀν. σελ. 363.